

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/27/58-62>

Xədicə Babayeva
Bakı Avrasiya Universiteti
dissertant
khadija.babayeva@abc.edu.az

AZƏRBAYCAN DIALEKTOLOGİYASINDA ASSİMİLYASIYA HADİSƏSİ QAŞQAY DIALEKTİ İLƏ MÜQAYİSƏDƏ

Xülasə

Assimilyasiya, dilin fonetik xüsusiyyətlərində olan və regional fərqlilikləri ifadə edən önəmli bir linqvistik hadisədir. Azərbaycan dialektoloqları tərəfindən dörd əsas növə ayrılan assimilyasiya, səslərin bir-birinə təsir etməsi və ya müəyyən dil kontekstində səslərin dəyişilməsi ilə əlaqəlidir. Assimilyasiyanın dialektlərdə oynadığı rol başqa fonetik xüsusiyyətlərdən fərqlidir. Qrammatik və leksik fərqliliklərdən daha çox vurğulanaraq, assimilyasiya dialektlər və bölgəvi dialektlərin təxminən hər birində müşahidə olunur. Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən fərqləndirən önəmli cəhətlərdən biri də fonetik fərqlərin olmasıdır ki, bu da dialekt və şivələrdə olan fonetik fərqlərin qrammatik və leksik fərqlərdən daha çox üstünlüyü ilə seçilməsidir. Məqalə, assimilyasiyanın dialektlərin bənzərsiz fonetik xüsusiyyətlərinin formalaşmasındakı əhəmiyyətini vurğulayaraq, linqvistik tədqiqatlar üçün önəmli olan bu hadisəni təsvir edir. Azərbaycan dialektlərində və Qaşqay dialektində baş verən assimilyasiya hadisələri qarşılaşdırılır.

Açar sözlər: *qaşqaylar, dialektologiya, fonetik hadisələr, assimilyasiya, assimilyasiyanın növləri*

Khadija Babayeva
Baku Eurasian University
dissertation student
khadija.babayeva@abc.edu.az

The phenomenon of assimilation in Azerbaijani dialectology compared to the Qashgai dialect

Abstract

Assimilation, a crucial linguistic phenomenon shaping the phonetic characteristics of a language, reveals regional distinctions. Azerbaijani dialectologists categorize assimilation into four main types, attributing it to the mutual influence or alteration of sounds within a specific language context. Unlike grammatical and lexical variations, assimilation holds a distinct role in dialects, permeating almost every regional and local variant. The presence of phonetic disparities stands out as a key aspect distinguishing dialect from the literary language, with assimilation playing a more pronounced role than grammatical and lexical differences. This article underscores the importance of assimilation in molding unique phonetic features within dialects, shedding light on its significance for linguistic research.

The assimilation events occurring in Azerbaijani dialects and the Qashqai dialect are compared.

Keywords: *Qashqais, dialectology, phonetic phenomena, assimilation, types of assimilation, types of assimilation*

Giriş

Yazılı abidələrin dilində cingiltiəşmə, assimilyasiya dissimilyasiya, proteza, epenteza, eliziya, metateza kimi fonetik hadisələr müşahidə olunmuşdur. Sözdə səslərin yaxınlıqdakı səslə həmcinsləşməsi uyuşma hadisəsi adlandırılmışdır. Uyuşma hadisəsində ən ümdə məsələ ondan ibarətdir ki, sözün tərkibində yanaşı səslərdən biri digərinə təsir edir və ya öz məxrəcinə

uyğunlaşdıraraq uyuşma hadisəsinin yaranmasına səbəb olur. Müasir dilimizdə nl, rl, zl, st kimi səs birləşmələrinin nn (anlamaq, annamaq), ll (çıxarlar-çıxallar), zd (qızlar-qızdar), ss(yastı-yassı) kimi tələffüz olunmaqdadır.

Ə.Dəmirçizadə tam və ya natamam ,irəli , geri uyuşmaya diqqət yetirmişdir.

Uyuşma hadisəsi yazılı abidələrimizdə az rast gəlinmiş və danışiq dilində məhsuldarlığını qorumuşdu (Tanrıverdi, 2017: 173-174).

Müasir ədəbi dilimizdə isə uyuşma hadisəsinin yaranma səbəbi səs telləri sonrakı səsin yaranması üçün digər ikinci bir vəziyyətə çevrilməyib əvvəlki səsin formalaşmasından ötrü düşdüyü vəziyyətində dəyişməz qalmasıdırsa, eyni zamanda damaq pərdəsinin vəziyyətinin də dəyişməsinin müəyyən təsiri olduğunu nəzərə almaq lazımdır .

Bəzən isə dilin əvvəlki səs səbəbi ilə almış olduğu vəziyyəti dəyişmədən sonrakı səsi də həmin məxrəcə salması nəticəsində və ya əvvəlki səsin tələffüzü anında sonra gələn səs üçün lazım olan vəziyyətə düşməsi nəticəsində də uyuşmanın baş verə biləcəyi qeyd edilməkdədir. Assimilyasiya hadisəsində danışiq üzlərinin vəziyyətinin də rolu mühümdür (Dəmirçizadə, 2007: 100-101-102).

Fonetikanın tədqiqat obyektini danışiq səsləri olduğu kimi eyni zamanda heca, ahəng qanunu, fonetik hadisə və qanunlar, vurğu və intonasiya da fonetikada öyrənilməkdədir (Əzizov, 2016: 49).

Dilin maddi qabığını təşkil edən fonetik sistemimizdə isə belə hadisələrin çoxluğu bilinməkdədir.

Fonetik hadisələrin bir çox ümumi prosesə çevrilərək ,digər bir qismi isə məhdud dairədə qanunlaşmışdır (Əzizov, 2016: 99). Dialekt və şivələrin əsas bir bölməsini təşkil edən fonetika ədəbi dilin fonetikasından öz müxtəlifliyi ilə əsasən danışiq səslərində (sait və samitlərdə), diftonqlarda, ahəng qanununda, hecada, fonetik hadisə və qanunlarda görünməkdədir.

Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən fərqləndirən önəmli cəhətlərdən biri də fonetik fərqlərin olmasıdır ki, tədqiqatçıların fikrincə dialekt və şivələrdə olan fonetik fərqlərin qrammatik və leksik fərqlərdən daha çox üstünlüyü ilə seçilməsidir. Dilin tarixini özündə ehtiva etməsinə baxmayaraq Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi ədəbi dildən fərqlənən xüsusiyyətlərlə zənginləşmişdir. Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri fonetik fərqlərdən ibarətdir. Tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrincə, dialekt və şivələrdə müşahidə olunan fonetik fərqlər, qrammatik və leksik fərqlərdən daha çox vurğulanmağa layiqdir. Bu fonetik fərqlər, regional dialektlər və şivələr arasında mövcud olan dil çeşidliliyini ifadə edir və ədəbi dilə nisbətən daha qeyri-rəsmi və ya informallaşmış danışiq formalarında daha açıq şəkildə özünü göstərir. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi, özündə dilin tarixi və mədəniyyəvi öyrənilmələrinin bir təzahürü kimi özəlliklərlə zənginləşmişdir (Şirəliyev, 2008: 24).

Bu fonetik fərqliliklər, dilin dialekt və şivələri arasında özgün və tanınmış ifadələr yaratmaq üçün bir əsas təşkil edir. Bu mərhələdə, dialektoloqlar və dilçi tədqiqatçılar, fonetik fərqlərin dialekt və şivələrin özündə daşdığı mənəvi, tarixi və mədəni məlumatlar barədə daha dəqiq anlayış əldə etmək məqsədi ilə fəaliyyət göstərir.

Dialekt və şivələrdə fonetik hadisələr xüsusi yer tutur. Fonetik hadisələrin müxtəlifliyi dialekt və şivələrin fərqli fonetikaya malik olduğunu üzə çıxarır və dialektlərin təsnifinin əsasını təşkil edir.

Azərbaycan dili dialektlərində fonetik hadisələr müasir Azərbaycan ədəbi dilimizdən fərqlənərkədir və bu da eyni zamanda şivələrimizdə fonetik hadisələrin geniş yayıldığını göstərməkdədir (Bayramov, 2022: 133). Qaşqayların ərazi olaraq Azərbaycandan uzaq düşməsi onların dilindəki kəlimələrin fars və lorların təsiri ilə əvəz olunması, eyni zamanda *coğrafi müxtəlifliyin dilin fonoloji xüsusiyyətlərinə necə təsir etdiyini öyrənmək fonoloji tədqiqat üçün olduqca əməlidir* (Mustafayeva, 2023: 52). *Dialektologiya və assimilyasiya arasındakı əlaqə, fonoloji çeşidlilik tədqiqatında əməkdaşlığın bir hissəsidir. Dialektoloqlar fərqli dialektlərdəki assimilyasiya proseslərini tədqiq edərək coğrafi, sosial və tarixi müxtəlifliyini dilin fonoloji xüsusiyyətlərinə necə təsir etdiyini anlamağa çalışırlar. Bu tədqiqat, dilin vaxtaşırı və müxtəlif topluluqlarda necə inkişaf edərək şaxələndiyini daha dərin şəkildə anlamağa kömək edir.*

Əsasən Azərbaycan dialektlərimizdə aşağıdakı fonetik hadisələr görünməkdədir.

1. Assimilyasiya
2. Dissimilyasiya
3. Səs artımı (proteza)
4. Səs düşümü (eliziya)
5. Yerdəyişmə (meteteza).

Assimilyasiya.Şivələrimizdə geniş yer almış assimilyasiya fonetik hadisəsi sözlə şəkilçi artırılması nəticəsində baş verir. Tanınmış dialektoloq M.Şirəliyev Azərbaycan dili şivələrinin materialları əsasında assimilyasiyanı dörd yerə ayırmışdır. 1) tam irəli assimilyasiya; 2) yarımqıq assimilyasiya; 3) tam geri assimilyasiya; 4) yarımqıq geri assimilyasiya

İ. Bayramov isə Azərbaycan dili şivələrinin materialları əsasında assimilyasiyanı 2 növ kateqoriyaya ayırmağı məqsəduyğun hesab edir: irəli assimilyasiya və geri assimilyasiya. Irəli assimilyasiya- Bir səsin özündən sonrakı səslə təsir edib öz məxrəcinə uyğunlaşdırır ya da başqa bir səslə çevirir ki bu da irəli assimilyasiya adlanır və dialektlərimizdə irəli assimilyasiya geniş yayılmaqdadır (Məmmədli, 2019: 82).

nl>nn: dünənnəri “dünənləri” (Qazax, Çəmbərək), sərinlig “sərinlik” (Bakı), heyvannar “heyvanlar” (Quba, Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək), İnsannar “insanlar”, dünənnəri “dünənləri”, əkinlər “əkinlər”, qannısı “onun qanlısı”, onnarm “onlar” (Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək), (Bayramov, 2022: 133)

Qaşqay dialektindən uzaq assimilyasiya aid nümunələrə diqqət edək: ln- > -nn- samit assimilyasiyası ; ağacınan "ağaça" ; padşahınan "padişahla" ; munnarınan "bunlarla" ; biyiminən "bibimlə" ; birbirinən "birbiriylə"

rl>rr: qarrı “qarlı” (Bakı, Qazax, Gəncə, İraq, Naxçıvan, Ordubad), varrı “varlı” (Bakı, Şəki, Naxçıvan) (Bayramov, 2022: 133)

Qaşqay dialektində **rl- > -ll :** indiki zaman və geniş zaman şəkilçilərindən sonra -lar cəmlilik şəkilçisi gələrsə assimilyasiya aşağıdakı kimi baş verir: gédəllər; édəllər ; yéyllərmiş "yeyirlərmiş" ; içi llərmiş ; gətiri llərdi ; gətirillərdi ; déyllərdi ; édillərmiş ; gətirillər ; kəsəllər ; véryllər "verirlər"; görillərmiş (Qaşqayı, 2003: 117).

nd>nn: əlünən “əlindən” (Bakı), onnan “ondan”, mənən “məndən”, sənnən “səndən” (Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək, Şəki, Meğri, Bakı, Quba), quşunnan “qoşundan”, tikannan “tikandan”, yaşınnan “yaşından”, üsdünnən “üstündən” (Quba)

Azərbaycan dilinin şivələrində nd>nn assimilyasiyasının çıxışlıq hal şəkilçisində Şəkinin İncə və Zunud şivələrində isə nd>nn assimilyasiyası yerlik hal şəkilçisində özünü göstərsə , xəbər şəkilçisi qəbul etmiş feillərdə isə , III şəxs təkində işlənən sözlərdə də müşahidə olunur ki, buna Azərbaycan dilinin başqa şivələrində rast gəlinir.

Qaşqay dialektində bu cür variantlara rast gəlmək olur. Məs.: gönnə “göndə”, duzunna “duzunda”, dermannə “dərməndə”, mənən “məndə”, sənnə “səndə”, bağınna “bağında”, içinnə “içində” (Qaşqayı, 2003: 117).

Qaşqay dialektində isə **nd- > -nn-** asimilyasiyası--ənnəzə <Far. əndəzə "ölçü" (Müslüm Rza Qaşqayı :117)Azərbaycan dialektlərində isə inni <indi "indi"; onda "o zamanda" <onda sözlərində rast gəlinməkdədir (Bayramov, 2022: 135).

Azərbaycan dialektlərində- **zd>zz:** yazdım “yazdım”, yazdın “yazdın”, yazdı “yazdı” (Quba), bizzə “bizdə”, bizzən “bizdən”, babamızza “babamızda”, payızza “payızda”, kağızzan “kağızdan”, yazza “yazda”, yazzan “yazdan”, getməzzim “getməzdim” (Naxçıvan, Ordubad), qarpızzan “qarpızdan”, (Bayramov, 2022: 136) qaşqay dialektində isə **-zd- > -zz-** asimilyasiyası muzzu <muzdlu "pulla" kimi sözlərdə rast gəlinməkdədir.

Azərbaycan dialektlərində **sl>ss:** pissix “pislik”, hissi “hisli” (Naxçıvan) qaşqay dialektində isə -sl- > -ss- assimilyasiyası- -əssən "asla" <Ar. aslan şəklindədir. Azərbaycan dialektində **sd>ss** assimilyasiya aşağıdakı nümunələrdə özünü göstərir: bassırsan “basdırsan”, bassırellər “basdırırlar” (Qazax), pissi “pisdı”, kəssi “kəsdi”, əssi “əsdi”, bassi “basdı” (Naxçıvan) və s. (Bayramov, 2022: 136).

Qaşqay dialektində isə **-st-** > **-ss-** assimilyasiya özünü bu nümunələrdə belə göstərməkdədir. ıssadı <ıstədi; dossumuz <dostumuz ; bossan <bostan ; qässinə <qasdınə ; mussafa <mustafā (Qaşqayi, 2003: 117).

ld>ll: alladan “aldadan” (Qazax, Çəmbərək), yallatmaq “aldatmaq” (Çəmbərək), allatmaq “aldatmaq” (Çəmbərək, Meğri), aollaətımaəx “aldatmaq” (Meğri), allat “aldat” (Quba), yollaş “yoldaş”, öllü “öldü”, sıxıllı “sıxıldı”, gəlli “gəldi”, allım “aldım”, sallım “saldım”, yellə “yeldə”, yellən “yeldən”, dalla “dalda”, ballı “baldır”, balla “balda”, ballan “baldan”, qallı “qaldı” (Şəki) **-ld-** > **-ll-** assimilyasiyası-qaşqay dialektində söz köklərində **-ld-** səsləri yan **-yana** gəldiyi zaman **-ll-** çevrilmə baş verir : yollaş <yoldaş ; ulluz <ulduz ; billir <bildir <bıldır; allad- "kandırmaq" <aldat

Yarımçıq irəli assimilyasiya. Sözü kökünün son samit səsin artırılan şəkilçinin ilk samit səsə təsir edib başqa bir səsə çevirməsi yarımçıq irəli assimilyasiya adlanır.

md>mn: xalamnan “xalamdan”, atamnan “atamdan”, yanımnan “yanımdan”, şamnan “şamdan” (Quba), duzumna “duzumda”, özümne “özümdə”, damnan “damdan”, damna “damda”, Qaşqay dialketində **-md-** > **-mn-** assimilyasiyası ämnän ", bilərək" älämnar "Aləmdar, älhämnällä <Ar. əlhamdulillah çəkində görünməkdədir (Bayramov, 2022: 138).

/m/ səsiylə bitən köklər, /d/ səsi ilə başlayan bir şəkilçi əlavə olunarsa **-md-** > **-mn-** dəyişimi baş verir: kimnir <kimdir ; bələmnän <bələmdän "özümdən "; məhlímnír <məhlímdír "məlumdur"; dalímnaydı <dalımdaydı "arxamdaydı" ; adamnır <adamdır ,älimnäydí <älimdəydi ; yadumna "xatirimda". Qaşqayi, 2003: 119).

Geri assimilyasiya

Sonrakı səsin əvvəlki səsə təsir edib öz məxrəcinə uyğunlaşdırması geri assimilyasiya adlanır. Geri assimilyasiyada iki fonetik hadisə baş verir:

1) hər hansı bir səs özündən əvvəl gələn səsi tamamilə öz məxrəcinə uyğunlaşdırır;

2) hər hansı bir səs özündən əvvəl gələn səsi başqa bir səs çevirir.

(Bayramov, 2022: 138).

Hər hansı bir səsin özündən əvvəl gələn səsi tamamilə öz məxrəcinə uyğunlaşdırması nəticəsində yaranan geri assimilyasiyaya diqqət yetirək.

ls<ss: ossun “olsun” (Qazax, Naxçıvan, İraq), ossa “olsa” (Qazax, Dərbənd, İraq),össəm “ölsəm” (Dərbənd, İraq), qassam “qalsam” (Dərbənd, İraq), ağıssız “ağılsız”(Meğri), assax “alsaq”, assa “alsa”, assun “alsın”, qassın “qalsın”, kəssəm “gəlsəm”, kəsseydix “gəlsə idik”, kəssinnər “gəlsinlər”, assaydı “alsa idi” (İraq) (Bayramov, 2022: 138).

ls- > **-ss-** gässin <gelsin ; ossun <olsun (qaşqay) (Qaşqayi, 2003: 119).

zç<çç: qarpiççı “qarpızçı” (Naxçıvan). **-zc-** > **-cc-** (qaşqay) acca "azıcık" <az-ca . (Bayramov, 2022: 140)

nb<mb: məmbər “mənbər”, cambaz “canbaz” (İraq), (Bayramov, 2022: 140).

nb- > **-mb-** ombir <onbir (qaşqay); ombés <onbés (qaşqay).

(Qaşqayi:120)

şç<çç: işçil “işcil”, qarğıçıl “qarğışıl”, yuaçca “yavaşca” (Çəmbərək).

-sc- > **-sç-** > **-çç-** məççid "cami" <mesçid <Ar. mescid (qaşqay dialektində əvvəl irəli sonra geri assimilyasi). (Qaşqayi, 2003: 120).

Nəticə

Uyuşma hadisəsi mərələsində sözün tərkibində yanaşı səslərdən birinin digərinə necə təsir etdiyini və səslərin öz məxrəclərinə uyğunlaşdıraraq uyuşma hadisəsinin yaranmasına necə təkan veridiyini həm Azərbaycan dialektlərində, həm də qaşqay dialektində qarşılaşdırılaraq müqayisə edildi. Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən fərqləndirən önəmli cəhətlərdən biri də fonetik fərqlərin olmasıdır ki, tədqiqatçıların fikrincə dialekt və şivələrdə olan fonetik fərqlərin qrammatik və leksik fərqlərdən daha çox üstünlüyü ilə seçilməkdədir. Assimilyasiya ən bariz fonoloji qaydalardan biridir. Fonoloji qayda dildə sistemli fonoloji və ya morfofonoloji prosesi və ya diaxronik səs dəyişikliyi ifadə etməyin formal üsuludur.

Ədəbiyyat

1. Tanrıverdi, Ə. (2017). Azərbaycan Dilinin Tarixi Qrammatikası. Bakı: Elm və Təhsil, 529 s.
2. Dəmirçizadə, Ə. (2007). Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Şərq-Qərb, 252s.
3. Əzizov, E. (2016). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm və təhsil, 348 s.
4. Şirəliyev, M. (2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 451 s.
5. Bayramov, İ. (2022). Azərbaycan dialektologiyası. Ankara: İksad, 460 s.
6. Mustafayeva, V. (2023). İranın göçəbə türkləri: Kaşqaylar. Çanakkale: Paradigma akademi, 777 s.
7. Məmmədli, M. (2019). Azərbaycan dialektologiyası. Dərslik. Bakı: Zərdabi LTD, 352 s.
8. Qaşqayı, M. R. (2003). Qaşqay türkcəsi ağızları (Giriş-incələmə-mətn-sözlük), Yayınlanmamış doktora tezi, Konya, 642 s.